

Gregor Kocijan

UDK821.163.6.09 Cankar I.

Pedagoška fakulteta v Ljubljani

Cankarjev prostorski trikotnik

Ivan Cankar (1876-1918) je bil proletarski otrok, doma z vrhniškega Klanca. Od zgodnjih let je želel pogledati v svet, ki mu je v otroštvu pomenil Ljubljano, medtem ko si je pozneje življenjsko-ustvarjalni prostor razširil do Dunaja. Razmeroma zgodaj si je zakoličil svoj prostorski trikotnik: Vrhnika — Ljubljana — Dunaj. Do dvanajstega leta starosti (ko je končal osnovno šolo) je bila Vrhnika svet, ki ga je obkrožal in mu s svojimi tržani, urbanostjo in okolico budil domišljijo, porajal pričakovanja in hkrati zbujal občutek manjvrednosti. Ob popisu leta 1890 je imela Vrhnika 1747 prebivalcev. Gospodarsko ni bila kaj prida razvita, čeprav sta trgovina in obrt kazali napredek, vdor moderne tehnologije pa je tudi tja prinesel propadanje manjših obrtnikov, ki se niso mogli upirati cenejšim in pri ljudeh vse bolj priljubljenim sodobnejšim izdelkom. Cankar je že kot otrok spoznal, kako neusmiljen prepad zija med vrhniškimi premožneži in revščino njegovega kova. Spoznanje, vsajeno v otroških letih, se je ukoreninilo za vse življenje in neusmiljeno kluvalo v duši, v katero se je sčasoma zajedlo veliko družbenih krivic. Toda med grenka otroška doživetja so se prikradli tudi sončni dnevi, sicer jih ni bilo veliko, pa še te je kmalu prekrila barjanska megla.

Ko je obiskoval ljubljansko realko, je pogosto hodil domov na Vrhniko, kjer je preživel tudi počitnice, kadar ni šel k sorodnikom v Pulj. Na Vrhniko je prihajal z Dunaja in pozneje, ko je prebival v Ljubljani. Bila so obdobja, ko obiski Vrhnike niso bili preveč pogosti ali jih sploh ni bilo, toda kraj je bil usidran v pisateljevi zavesti in podzavesti, zato ni čudno, če je spominjanje nanj — včasih opazneje, drugič komaj zaznavno — neprestano vpletal v svoje pisanje. Vedno znova se je v pripovedih vračal na Vrhniko, kamor je osredinjal svoja vesela in žalostna doživetja in vanje umeščal ljudi, nemalokrat z obrazi, na katerih je odsevalo njegovo lastno življenje. Bilo je nekaj predelov in krajevnih točk, ki jih je razmeroma pogosto omenjal ali se jih vsaj bežno dotikal, spominjal, poudarjal, se nanje skliceval ipd. Po raziskovanju Franceta Dobrovoljca, avtorja *Cankarjevega albuma*, je cerkev sv. Lenarta pod Klancem v svojem opusu omenjal najmanj osemnajstkrat, Sv. Trojico najmanj osemindvajsetkrat, farno cerkev sv. Pavla najmanj sedemindvajsetkrat itn. Klanec je v romanu *Na klancu* (1902) dobil simbolične razsežnosti in postal pojem za socialno bedo. To seveda ni bil Klanec, kakor bi ga opisal realist, marveč je bila podoba kraja, ki jo je ob spominu na resničnost zarisala Cankarjeva domišljija, polna bolečine zaradi družbene krivičnosti:

»Mihovi so se preselili na klanec, tja, kjer so gledale umazane kočice z mrkim in zavidnim pogledom dol na bela poslopja. Na klancu jih je stanovalo mnogo, ki so živeli prej doli v tistih lepih hišah; skrili so se in so se borili v temi za življenje. Strašen boj je bil — lica so plahnela, oči so se vdirale, gledale so iz globokih jam nezaupno in pričakovale so strahoma, ko se je bližalo poslednje zlo, goli, ostudni, neusmiljeni glad. Velika družina je bila, v tesno ogrado jih je nagnala ista skrb, nič ni bilo skritega med njimi. Življenje je bilo enako, tudi obrazi so bili podobni in, kar so govorili, je bilo zmerom isto — ena sama strašna skrb v tisočerihih besedah ... Propali obrtniki, kmetje, ki so jim bili prodali kočico in zemljo, pijanci, ki niso bili za

nikakršno delo in so sami čakali, da poginejo kakor živina, v jarku, za plotom — vsi so se skrili na klanec, v nizke kočje z nizkimi okni in slamnatimi strehami. Klanec se je vil po kameniti grapi; na obeh straneh se je dvigalo nevisoko pusto hribovje, poraščeno samo z neplodnim grmičevjem in posuto z belim kamenjem, tako da je bilo podobno od daleč velikanskemu pokopališču.»

Vse se dogaja v kraju, ki spominja na Vrhniko ali njeno bližnjo in daljno okolico. Francka je šla služiti (II. pogl.) v Leševje (s tem krajem se srečamo tudi v dolgi noveli *Popotovanje Nikolaja Nikiča*, v nedokončanem romanu *Marta* idr.). V pisateljevi zamisli se je prepletlo več predstav o vaško-trškem okolju, tako da bi verjetno težko trdili, da gre za določen kraj. Slikovit opis Franckinega sprehoda po okolici bi bil lahko kombinacija pogleda na Močilnik in na sotesko Pekel (pri Borovnici). Francka na začetku romana roma (tek za vozom) na Goro, tj. Žalostno goro pri Preserju. Pogled na Goro je ožarjen s Franckinim hrepenenjem, od tam je lep razgled po barju, ki se končuje v borovniškem in vrhniškem kotu. Barje z ravnino, travniki, močvirjem si je Cankar dodobra vtisnil v spomin in njegovo podobo večkrat uporabil. Med najbolj slikovite podobe barja spadajo doživetja otrok v pripovedi *O prešcah*, v kateri temno obarvani razpoloženski toni preidejo v upanje, pričakovanje, v mavrično obnebje in v simboliko nečesa nedosežnega, po katerem otroci — Hanca, Lojze, Tone in prvoosebni pripovedovalec — nenehno hrepenijo.

V Cankarjevi predvinjetni prozi je vrsto pripovedi, v katerih so upovedeni ljudje in lokacije, ki spadajo na Vrhniko in njeno okolico. Vrhniške razmere odseva kratka pripoved *Slavnostni govor*, črtica *Oče in sin* se zagotovo dogaja na Vrhniki, enako velja za kratko povest *Dve družini* in za kratke pripovedi *Domov*, *Domá*, *Lavrin*, *Gospod Ognjišček in gospod Mravljiniček*, *Njegova mati*, *Gomila*, *Sreča*, *Ob smrtni postelji*, *Nj. visokost v Beli vasi* itn. Belo vas je opisal z nekaj ironije in jo predstavil kot upravno središče s trško uradniško gospodo, ki jo dobro poznamo iz poznejših Cankarjevih del. Pisatelj se je s tem najprej srečal na Vrhniki:

»Bela vas je imela v obilni meri vse, kar potrebuje velika, snažna in ugledna vas za svojo srečo in svoj blagor: okrajno sodišče, davkarijo, finančni urad, notarja, veliko število suhih, srednjebelih in jako debelih uradnikov, kontrolorja in dvoje slug ...«

V vinjetni prozi (*Vinjete*, 1899) je v to okolje postavljenih več pripovedi, npr. *O čebelnjaku*, *Na večer*, *Ena sama noč*, *A jaz pojdem*, *Nepotreben človek*. V pripovedi *Na večer*, v kateri se prepletajo način pisanja, ki je naslonjen na tradicijo, in pripovedni postopki, ki napovedujejo novoromantično-simbolistične novosti, po nekaterih omembah sklepamo, da bi se vse skupaj lahko dogajalo na relaciji Logatec — Vrhnika. Nastopa logaški učitelj Grbec, igrali so »burko neznanega logaškega dramatika«, družina se je z vozom peljala in »lipe so se priklanjale ob poti« (znani logaški lipov drevored), pričeli so se »neskončni klanci; zmerom navzdol ... navzdol ...«, kar spominja na glavno cesto proti Vrhniki, itn.

Prepešaheno razdaljo od Vrhnike do Ljubljane in narobe je Cankar večkrat popisal; tega se je spominjal tudi v poznih letih. Najzgovornejši so sestavki *Mladost*, *Moje življenje*, *Večerne sence*, *Ottakring*, *Hoja v šolo* idr. V pripovedi *Hoja v šolo* beremo:

»Šel sem peš do mesta. Lepo in toplo jesensko jutro je bilo. Dišalo je blago od pokošenih senožeti; jablane ob cesti so bile polne rdečega sadja; par tenkih belih oblakov se je počasi izprehajalo po čistem sinjem nebu, od juga proti severu, kakor da bi me spremljali za kratek čas. Ne spominjam se, da bi bil hodil kdaj z materjo ob takem jutru.»

V spomину sem se razgovarjal z njo. Tam sva stala takrat, ko je dala mojemu potrtemu srcu na pot božji in svoj blagoslov. Tam sva se poslovila nekoč, ko je deževalo in sva gazila blato, da sva bila obadva oškropljena do kolen; pa nisva čutila dežja in ne videla blata, ker nama je bilo srce pretežko in oko od solz zamegleno. Tam pod tistim mladim hrastom sva nekoč

počivala, ker sva bila trudna od soparne vročine in od žalostnih misli. Tam sva se poslovila takrat, ko sem bil prvi dan v mestu in je moje veliko, veselo upanje tako nenadoma usehnilo v strahu pred črno prihodnostjo.«

Prebiranje Cankarjevih pripovedi nas pripelje do mnogih opisov, v katerih so bolj ali manj razpoznavni posamezni predeli Vrhnike in njene okolice. Srečamo se z Močilnikom (*Smrt in pogreb Jakoba Nesreče, Brlinčkov Miha in Tičkov Grega* itn.), s Starim mlinom nad Vrhniko (*Nina*), lazom pod Sv. Trojico (*Naš laz*), tudi *Sestanek na Rušah* je lociran nekje v vrhniški okolici (omenjena je Strmica), nadalje z »enajsto šolo pod mostom« čez Ljubljano (*Moje življenje*), s cesto z Vrhnike v Logatec (*Novo življenje*), gostilno »Na stari šrangi« na Drenovem griču (*Sosed Luka*), Tičnico za Sv. Trojico (*Tičnica*) itn. Global v romanu *Križ na gori* (1904) je zagotovo posneta po kakšnem kraju blizu Vrhnike. V vrsti pripovedi zaživi vrhniška okolica s svojimi lazi, njivami, globačami, kolovози, samotnimi kmetijami itn. (*Moje življenje, O prešcah, Jure, Za križem, Grešnik Lenart* idr.). Seveda ne smemo prezreti, da je Cankarjeva podoba krajev in posebej pokrajine, skladno z njegovim načinom pisanja in gledanjem na življenje in svet, po pravilu podrejena njegovemu doživljanju in razpoloženju, je pretežno v vlogi simboličnega paralelizma. Cankarjev pogled na upovedovanje pokrajine in sploh okolja, ki obdaja njegove osebe, je nazorno izrazil Máte v *Križu na gori*: »Lahko mi je zdaj; ta pokrajina, glej, je v mojem srcu; zasmejala se mi je prijazno, kakor da bi se ti zasmejala, Hanca ...«

Prijaznost v srcu rojeva tudi prijazen pogled na pokrajino:

»Vsa goreča, v pomladanskem soncu vriskajoča je ležala pred njima pisana, valovita pokrajina; polje, travniki, holmi, zadaj v megleni daljavi gozdovi, visok temen zid. Sredi polja in sredi vrtov fara, vsa bela in prazniška; daleč preko holmov, po vaseh in travnikih se je oziral svetli stolp sv. Lenarta ...« (Križ na gori).

Bolečina, žalost in trpljenje porajajo povsem drugačno podobo:

»Procesija se je vila zmerom dalje, zmerom navkreber, bližala se je gozdu. Ali namesto da bi se bila pot zožila, da bi se skrila v senco, se je še zelo razširila, takó da je segala preko njé le tu pa tam senca smrekovega vršička. Tla so bila ilovnata, razrita in razpokana. Rdečkastorjav prah se je vzdigal za procesijo. Gozd je bil redek, široke golice so bile poraščene s praprotjo ali pokrite za ped visoko z orumenelim bodičevjem. Tenke sence smrek so risale čudne ornamente. Šlo je zdaj zelo navkreber, takó da so hodili počasi, vsi sključeni in trudni. In žgalo je, razbeljen dež je lil na zemljo, pot je bila pokrita z žerjavico. Sonce je stalo že skoro sredi nebé, v strašnem veličanstvu« (Križev pot).

Roman *Martin Kačur* (1906) s tremi Kačurjevimi življenjskimi postajami (Zapolje, Blatni dol, Laze) odseva Cankarjevo poznavanje in doživljanje okolja, ki mu je bilo znano iz zgodnjih let ter iz poznejšega bivanja in obiskovanja. Iz popisovanja npr. vasi Blatni dol ni mogoče prepoznati obrisov resničnega kraja, sicer pa Cankarju do tega niti ni bilo, saj je v njegovi domišljiji resničnost dobila povsem drugo podobo, prilagojeno doživljajsko-razpoloženjskim potrebam. Blatni dol je opisal takole:

»Vas je bila dolga in prostrana, toda tako temna in umazana, kakor ji Kačur nikjer še ni videl podobne. Po ulicah Blatnega dola se je prelivalo blato v širokih jezerih, če je sijalo sonce na ves ostali svet. Ležala je v globokem kotlu, od vseh strani zastražena od holmov, porastlih z nizkim grmičevjem in tako temnih in pustih kakor vas sama.«

Ni dvoma, da se je Cankarjeva domišljija napajala pri vrhniških in okoliških značilnostih tudi takrat, ko je snovala najrazličnejše podrobnosti šentflorjanske doline (*V mesečini, Zgodbe iz doline šentflorjanske*, 1908, farsa *Pohujšanje v dolini šentflorjanski*, 1908, *Pravična kazen božja*).

Glede na povedano ni čudno, da se je pisateljeva navezanost na rodni kraj prelila v zanosne in čustva polne besede, zapisane v povesti *Aleš iz Razora* (1907):

»Vrhnika, prečuden kraj! V mehkem domotožju mi zakoprni srce ob misli nate. Kdo te je videl z bdečimi očmi, kdo te je spoznal? Šli so mimo, videli so bele ceste, bele hiše, in so šli dalje. Jaz pa sem ti pogledal v obraz kakor ljubljenemu dekletu in zdaj je moje srce bolno po tebi ...

Kraj ravni pod gozdom, pod temnim, mogočnim Raskovcem sedi jata golobov; bele peroti se leskečejo v soncu. Tam je Vrhnika. Čez bore, čez hoje, od tihega Krasa, od morja šumi burja, plane v ravan, postane, vztrepeče, osupla in utolažena ob toliki lepoti. Bela kakor nevesta se sveti na holmu sveta Trojica, razgleduje se po sončni ravni, po tihem, sanjajočem močvirju, do Žalostne gore in do Krima. Zamolkla pesem, kakor vzdih iz globoke zemlje, od visokega neba, pretrese jasno tišino; na Žalostni gori je zapel veliki zvon, ki kraljuje od Krima do Ljubljanskega vrha. Pod pesmijo, nad ravnino trepetajočo, se lesketajo vasi, ugašajo in se vžigajo v čisti beloti: blešči se jim pod mladim soncem; kakor ob prostranem jezeru leže, bele, tihe; a iz jezera, v tišini sanjajočega, se vzdigajo samotni otoki, nizke, s slamo krite kolibe, gruče brez in vrh in visokih jagnedi.«

Ljubljana, kamor se je Cankar po osnovni šoli napotil, da bi nadaljeval šolanje na realki, mu je bila vedno ljuba in občudovanja vredna. Realno gimnazijo je obiskoval od leta 1888 do 1895, ko je pri maturi padel (iz fizike, pri popravnem izpitu mu je spodletelo) in je bil odklonjen za leto dni. Ko je poleti 1896 maturo uspešno opravil, je v oktobru odšel na Dunaj, da bi študiral na gradbenem oddelku tehnične visoke šole. Študij je kmalu opustil in se namenil, da bo študiral slovanske in romanske jezike, toda na filozofsko fakulteto se ni nikoli vpisal. Že konec marca je zapustil Dunaj in se vrnil v domovino, prebival je na Vrhniki in v Ljubljani, krajši čas je stanoval tudi v Cukrarni. Prihodnje leto se je v drugi polovici novembra (1898) odpravil na Dunaj, pred tem pa je kar večino poletja in začetek jeseni preživel pri sorodnikih v Pulju, kamor je zahajal že kot dijak v počitnicah (iz zgodnjih dijaških časov je spis *Moj prvi pogled na morje*). Ljubljana ga je na svoj način očarala, z Dunaja je velikokrat obiskal Ljubljano in tu ostajal dlje časa, dokler se (po dobrih dveh mesecih prebivanja v Sarajevu) ni v novembru 1909 dokončno naselil v Ljubljani, kmalu nato na Rožniku, in se na Dunaj ni več vrnil. Na Rožniku je prebival od spomladi 1910 do poznega poletja 1917.

V Pulju je pisal dramo *Romantične duše*, sicer pa prebivanje v Istri ni pustilo pomembnejših sledov v njegovem delu. Istrsko motiviko je uporabil v mladostnih črticah *Na izprehodu*, *V kupeju*, *Klara se je izgubila*, *Ob morju*; v prvi daljši pripovedi *Tujci* (1901) osrednja oseba Slivar pravi, da je Istra del njegove domovine, črtico *Istrski osel* iz cikla *Tuje življenje* pa je napisal in objavil leta 1911.

Ljubljane se je Cankar dotaknil v pesniškem ciklu *Helena*, ki je nastajal v letu 1895 in ga je objavil v Ljubljanskem zvonu, nato pa na začetku v zbirki *Erotika* (1899). V drugi pesmi tega cikla pravi:

*Tam od vzhoda, od Ljubljane,
divna pesem se glasi ...*

in nato v zadnji kitici:

*Noč je pala nad Ljubljano,
godba obmolčala je ...*

Že prva leta prebivanja v Ljubljani, ki se mu je v otroških letih prikazovala v domišljiji kot kraj, kjer se bodo uresničila vsa njegova pričakovanja, so mu ponudila snovi in motive za literarno obdelavo. Ljubljano je dodobra poznal, zaradi revščine se je bil prisiljen večkrat seliti (v cenejša

stanovanja). Ljudje, prebivališča, ulice, celotna podoba mesta in njegovi deli, posamezni dogodki — vse je vplivalo na pisatelja, da je to ali ono upovedil v svojih pripovedih.

V *Cankarjevem albumu* (str. 243) je avtor France Dobrovolj takole opisal Ljubljano Cankarjeve mladosti:

»Ko je Ivan Cankar jeseni 1888 prvič prišel z Vrhnike v Ljubljano, je mesto štelo kakih 30.000 prebivalcev, od katerih je bilo nekaj nad 5.000 Nemcev. Tedaj je preteklo šele komaj 6 let, odkar je neprekinjeno imelo slovenskega župana, a s svojimi dvojezičnimi nemškoslovenskimi uličnimi napisji je zbuvalo videz nemškega naselja.

Ljubljana je dajala podobo provincialnega avstrijskega selišča, ki je imelo od kulturnih institucij predvsem nemško gledališče na današnjem Trgu revolucije in Čitalnico s slovenskim gledališkim odrom v nekdanji Šelenburgovi ulici (danes južni del poslopja Konzorcija na Titovi cesti) pa Slovensko matico kot literarno družbo za izdajanje 'višje' literature. Poleg tega je bila v licejskem poslopju na današnjem Vodnikovem trgu po številu knjig razmeroma skromna, po vsebini pa dovolj bogata licejska (študijska) knjižnica.

V mestu sta izhajali dve slovenski leposlovni reviji, Ljubljanski zvon in Dom in svet, dva mladinska lista, Vrtec in Angelček, dva slovenska dnevnika, Slovenski narod in Slovenec, poleg uradne nemške Laibacher Zeitung.

Sicer pa je Ljubljana, ki je vse bolj privzemala vlogo slovenskega kulturnega središča, tedaj premogla dve ali tri slovenske ljudske šole, nemško ljudsko šolo, gimnazijo in realko, ki sta bili po nemškem učnem jeziku (razen nekaj izjem) pravzaprav nemški, dalje moško in žensko učiteljske, nato nekaj privatnih (samostanskih in nemških) šol in tečajev, med njimi znamenita Mahrova trgovska šola ...«

Predvinjetnih proznih pripovedi, ki bi obravnavale Ljubljano, ni veliko, pa vendar: »*Blage duše!*«, »*Albert*«, *Amalija*. Iz vinjetne in obvinjetne proze se bolj čuti vrhniško in dunajsko okolje, medtem ko dolga novela *Popotovanje Nikolaja Nikiča* da slutiti, da je imel v mislih Ljubljano, in podobno je mogoče reči za nekaj pripovedi iz *Knjige za lahkomišelnje ljudi* (1901: *Iz življenja odličnega rodoljuba, Profesor Kosirnik*).

V *Tujcih* se prva štiri poglavja dogajajo v Ljubljani. Opisan je spehod po parku in navzgor po hribu, od koder se je Slivarju in Ani odprl prečudovit pogled na »*prelepo ljubljansko ravan*«, pod njima pa se je »*lesketal v soncu*« stolp frančiškanske cerkve. Pogled na bežečo pokrajino se je pisatelju utrnil ob Slivarjevi vožnji z vlakom, ko je zapuščal domovino in odhajal na Dunaj. Zanimivo je, da je Cankar upovedil doživetje slovesa na podoben način, kot je pozneje z izjemno zvočnostjo predstavil tak prizor Oton Župančič v pesmi *Z vlakom*. Pravi:

»*Peron se je počasi pomikal v daljavo, izginil je. Nizko drevje je hitelo mimo, visoka ograja od očnelega lesa, prostrana fabrika z visokimi dimniki, kup ubožnih hiš: zadnji izrastek mesta, ali že morda okoliška vas, — in vlak je zažvižgal, kakor bi pozdravil ravnino, ki se je razprostirala do daljnih, megljenih hribov. Bilo je poldne in polje je gorelo v soncu.*«

V Ljubljano je postavil tudi dogajanje v kratki povesti *Poslednji dnevi Štefana Poljanca* (1906); ljubljanska Cukrarna je prizorišče v noveli *Življenje in smrt Petra Novljana* (1903), v kratkem romanu *Nina* (*Četrta noč*, 1904) in v drami *Lepa Vida* (1912). Cukrarna je bila v Cankarjevi upoveditvi v *Četrty noči* takale:

»*Tam, kjer sem doma, se razprostira ob leni vodi, molčeči v globoki strugi, veliko poslopje, črno in tiho, kakor ogromna mrtvašnica. Zapisano je na mokrem zidu, na omreženih, mrkih oknih, da je bilo sezidano poslopje trpljenju za dom in posteljo. Če sem šel mimo, ko je povesod*

drugod sijalo sonce, sem videl koščene roke, ki so se oklepale železnega omrežja v oknih, in velike črne oči, ki so strmele v sonce ... Široke kamenite stopnice so se vzdigale iz veže na vse strani; široki, vlažni, večnotemni koridorji so se križali brez konca. Oglasil se je časih korak, kakor v bližini, toda človeka ni bilo; hušknila je senca mimo, senca brez telesa; blisnil je žarek čez mokri zid ter ugasnil. Dišalo je po smrti in trohno bi in do srca je segal mraz ...»

Ljubljana je v povesti *Kurent* (1909) dobila podoben slavospev, kot ga je nekaj prej Vrhnika. Ko se je »v prelepem dnevu« Kurent napotil v »starodavno ljubljansko mesto«, je v njegovem srcu zaigralo in oglasila se je nadvse ljubezniva izpoved:

»Vse blagoslove tebi, Ljubljana! Večja in lepša mesta so na svetu — ali vendar ni ti ga enakega pod nebom! Pozdravljena, ti kraljica veselja, ti mati vseh sladkosti, ti botrca prešernih ur! Prav na sredo vseh nadlog te je postavila nebeška modrost, luč v temo, zeleno trato v pustinjo! Devetkrat obremenjen popotnik pride in te pozdravi; ko se poslavlja, si mu odvzela osmero bremen. Romar se čudi in srce mu poje: obraz do obraza, nikjer bridkosti, nikjer hudih misli; romar gleda: hiša do hiše, smejo se prijazno, nekatere celo mežikajo; romar posluša: beseda do besede, pesem do pesmi, vse so prešerne. Tako romar gleda, posluša ter se čudi in njegovo srce je potolaženo ...«

Črtice, ki jih je Cankar pisal in objavljaval v letih 1910-1914 in jih zbral v zbirki *Moja njiva* (ni izšla za njegovega življenja), v prvem razdelku — *Trenotki* — prepletejo spomine in doživetja iz vseh dotedanjih obdobj pisateljevega življenja in s tem lokacijsko obsegajo vse tri sestavine trikotnika: Vrhniko — Ljubljano (Rožnik) — Dunaj. Razdelek *Naša dolina* je na svoj način zaokrožil motiv šentflorjanstva, medtem ko je razdelek *Na svetem grobu* obudil spomin na mater in s tem na leta, ki jih je doživljal kot otrok in dijak (*Sveto obhajilo, Desetica, Greh, Skodelica kave* idr.). V mladost in vrhniško okolje se je vračal tudi v ciklu petnajstih črtic *Moje življenje* (1914) in v povesti *Grešnik Lenart* (1921). Podobno kot za zbirko *Moja njiva* je mogoče reči za pripovedi, ki jih je pred nastajanjem »podob iz sanj« leta 1914 objavljaval v Ljubljanskem zvonu, Domu in svetu, Slovanu in Slovenskem narodu (npr. *Ottakring, Zgodba o poštenosti, Sošolec Tone, Ponočni spomini, Melodije, Stric Šimen* idr.). In nič drugače ni s kratkimi pripovedmi, ki jih je pisal in objavljaval vzporedno s tistimi iz zbirke *Podobe iz sanj* (1917), npr. *Blago z Dunaja, Kako se je useknil gospod Mozolec, Moje izbe, Brlnčkov Miha in Tičkov Grega* idr. Za *Podobe iz sanj*, ki so nastajale v Cankarjevem rožniškem obdobju, bi lahko rekli, da so iz svojega pripovedovanja izrinile bolj ali manj konkretne topose, kar je povsem skladno z modelskimi značilnostmi, ki so bile pogojene z lirizacijo pripovedi. Tako je tudi ta plat Cankarjevega pripovedovanja »zastrita in zabrisana« in s tem skladna s celoto, ki je nastajala »v letih strahote 1914-1917« (prim. *Ogledalo, Obnemelost, Maj, Peter Klepec, Gospod stotnik, Strah, Kostanj posebne sorte, Zaklenjena kamrica, V poletnem soncu, Tretja ura, Pobratimi* idr.). Le redko je omenjena krajevna določenost, ki pa ni bistvena za ustroj posameznih podob, npr. Dunaj — *Veselejša pesem, ljubljanski Grad — Sence, ogrska dežela — »To so pa rože«, Rožnik — Tisto vprašanje, farna cerkev svetega Pavla — Velika maša* itn.

Po prvem bivanju na **Dunaju** — od oktobra 1896 do konca marca 1897 — se je Cankar vrnil tja v drugi polovici novembra 1898. Na Dunaju je poslej — s krajšimi in daljšimi presledki — živel do začetka septembra 1909 (po izračunu Slavka Frasa »je skupna doba njegovega življenja v tem mestu trajala nekako devet let«). Pretežni del svojega bivanja na Dunaju je stanoval v XVI. dunajskem okraju Ottakringu (pri Löfflerjevih), v katerem so prevladovali delavski prebivalci.

France Dobrovoljč v *Cankarjevem albumu* (str. 256):

»Na Cankarja, ki je jeseni 1896 prvič prišel iz družbeno in kulturno zaostale, provincialne Ljubljane v široki svet, je milijonsko cesarsko mesto ob Donavi napravilo neizbrisen in mogočen vtis s svojim velemestnim vrvežem in razgibanim življenjskim ritmom. Široke in dolge ulice, bulvari, razkošne palače in javna poslopja zlasti v središču mesta (Ring),

razstave, gledališča, kavarne in nočna zabavišča ... vse to je v njem zbudilo opojno navdušenje in entuziazem.

... Vendar je bil ves blišč, ki ga je Dunaj takrat razkazoval radovednim in vsega lepega željnim očem, v veliki meri zunanja politura, ki je kazala samo eno plat njegovega življenja. Cankar je zlasti potem, ko se je stalno naselil na Dunaju, kmalu spoznal njegovo varljivo podobo; spoznal je vso trdoto in krutost življenja, ki sta se skrivali za tem lepim videzom. Odprl se mu je pogled v življenje delovnih množic dunajskega proletariata, ki je životaril po zakajenih in umazanih predmestjih kot žrtev kapitalističnega družbenega sistema ...«

Dunajsko okolje je dovolj opazno v prvi Cankarjevi zbirki kratkih pripovedi, to je v *Vinjetah*. Prva vinjeta v zbirki *Tisti lepi večeri ...* se začneja z besedami: »*Veter je podil po Ringu oblake prahu.*« Nekaj velemestnega ozračja preveva tudi vinjeta *Nina, Čudna povest, Matilda, Moja miznica* idr. Zanimivo je, da je kaj takega manj navzoče v *Knjigi za lahkomišelnje ljudi* (npr. v pripovedi *Pred ciljem*), srečamo pa se že z upoveditvijo motiva predmestnega (Ottakring!) proletarskega otroka (*Iz predmestja*), s katerim se pozneje še večkrat.

Dunaj je v polni meri zaživel v *Tujcih*, saj se v večini dogajajo prav tam, kot se prav tam konča življenjska pot Pavleta Slivarja, ki je bil tujec povsod: v domovini in tujini. Slivarjev prihod na Dunaj:

»*Noč je bila, ko je izstopil Slivar na dunajskem kolodvoru. Po razsvetljenih, živih ulicah je šel v mesto počasi, skoro ni čutil nog: polno valovanje velikomestnega življenja ga je nosilo kakor na rokah, plaval je brez truda, komaj zavedno. Prišel je na Ring. Ponosna poslopja so samevala sredi vrtov, le tuptam okno razsvetljeno: zaspano oko je gledalo iz noči.*«

Dunajsko okolje je značilno tudi za nekaj kratkih pripovedi, ki so nastale sočasno s *Tujci* ali kmalu potem in ki jih je uvrstil v zbirko *Ob zori* (1903): *Ob zori, Mimi, Šivilja, Odložene suknje* idr. Ob tem kaže opozoriti na eno od značilnih potez Cankarjevega pisanja: tudi če je doživetje vezano na dunajsko okolje in če na to nedvoumno opozarjajo posamezna dejstva, je pripoved napisana tako, da jo je mogoče občutiti kot del dogajanja in doživljanja pri nas, na Slovenskem. Navezanost na domače ljudi in kraje je pisatelju pomagala, da se je v njegovi ustvarjalni notranjosti vse skupaj izoblikovalo v cankarjansko podobo sveta in življenja, ki se ni nikoli mogla odtrgati od prvotne, to je mladostne predstave o ljudeh in okolju. Tak vtis zapušča tudi branje kratkega romana *Hiša Marije Pomočnice* (1904), ki se snovno-motivno naslanja na ottakringško okolje, kjer je na Dunaju živel, in kamor spadajo tudi delni opisi bolnišnice-hiralnice, ki jo je poimenoval tako, kot je dal pripovedi naslov.

Cankarja je motiv zatiranih, bolnih, revnih, trpečih otrok preganjal vse življenje, kar je bilo seveda v najtesnejši zvezi z njegovim otroštvom in družinsko revščino. Na Dunaju je imel v Ottakringu priložnost nenehno srečevati in opazovati otroke, ki jih je zaznamovala revščina, še posebej priseljenca iz sosednjih slovanskih dežel. O tem je zvrstil nekaj pretresljivih kratkih pripovedi, ki jih je vključil v zbirki *Krpanova kobila* (1907) in *Za križem* (1909): *Spomladi, Pavličkova krona, Zdenko Petersilka* idr. V prvi je opisal Mařenkino okolje, ki ni poznalo sonca:

»*Okno moje izbe gleda na visoko, sivo hišo; komaj da vidim nad streho ozko progo neba in le malo je noči, da bi se zasvetila zvezda na tej ozki progi; če se zasveti, izgine takoj, zakaj neprijazen je ta kraj. V tisti visoki, sivi hiši domujejo siromaki in izgnanci, ki se je življenje pred Bogom samim pregrešilo nad njimi; iz oken, temno strmečih, gleda strah in globoko v srcu skrito, neutešeno in neutešljivo hrepenenje po domu. Tudi Mařenka domuje tam.*

Veža je tako široka, da pregleda človek, če gre mimo, vse dvorišče. Prazno je in mračno, na vseh straneh se vzdiga visoko zidovje. Skoro vse duri v prtiličju so odprte na stežaj; okna so

zagrnjena s čudnimi zagrinjali, z rutami, zelenimi predpasniki, z umazanimi in razcefranimi ostanki belih zastorov ...»

Proletarsko življenje, ki mu je bil priča na Dunaju, odseva tudi iz nekaterih drugih pripovedi, najizraziteje pa iz *Kovača Damjana (Za križem)*; pisatelja je tako pretreslo, da je ob koncu pripovedi vzkliknil: »*Daj, zagрни tisto temno ozadje protinaturne in brezbožne krivice ...*«

Dunajski zrak je vdihaval tudi Jakob Jarebičar v noveli *Melitta* (iz zbirke *Volja in moč*, 1911), ki ga je najprej speljeval v nočno klatenje po krčmah in kavarnah, pozneje se je pomiril, se z vso močjo zaljubil v Melitto in si zaradi nesrečne ljubezni »ustavil življenje«. Pripoved je nastala še v dunajski dobi oz. prav na robu, medtem ko se je v ljubljansko-rožniškem obdobju še velikokrat vračal v spominjanju na Dunaj in obujal ponavadi grenkobne spomine. Pozneje je nastal tudi nedokončani potopis *Iz Ottakringa v Oberhollabrunn*, v katerem se je spominjal Donave in predmestne pušče, iz katere sta bežala ženin in nevesta v lepše, bolj sončne kraje. Predmestje, kot ga je doživljal Cankar:

»Tukaj je temni, strašni obroč vélikega mesta. Dimnik ob dimniku, kolikor daleč seže pogled. Kraji neveseli, grozeči, obup, grozo, greh in smrt sopeči. Pognojeni so bogato z vročim potom in s človeško krvjó, pa vendar ne raste ne roža, ne jablan, le trpljenje brez konca in brez rešitve kipi proti nebu v stoterih črnih plamenih — kriči proti nebu, vrača se trudno, spušča se v prah, neuslišano, zavrženo. Zdaj je vse tiho, mrtvo, je pokopališče, da nikjer tako strašnega; pod temi ogromnimi nagrobniki ne spé telesa, spé ubite duše. Ali že čez pol ure se bo vzdramilo življenje groznejše od samega umiranja. Iz teh krajev sta bila pač onadva in še jima živí tod tisočero bratov in sester, zaznamovanih, brez usmiljenja obsojenih ... Urno, voznik, iz teh prokletih krajev, urno na polje, pod jasnejše nebo, v svetlobo in srečo!«

*

Pisatelj se je v svojem življenjskem popotovanju ustavil še v množici zlasti slovenskih krajev in ponekod preživel tudi daljši čas. Obsavski revirji so mu bili tribuna, ko je hotel postati poslanec; predvolilne govore je imel v aprilu in maju 1907 v Ljubljani, Litiji, Zagorju ob Savi, Radečah, Trbovljah, Hrastniku, Šmartnem pri Litiji, na Polšniku, v Šentlambertu, Kotredežu, Vačah in Izlakah in celo v Radovljici. Ni bil izvoljen. Rad je odpotoval v Gorico in posebej v Trst, kjer je imel vrsto znamenitih govorov: 1907 — *Slovensko ljudstvo in slovenska kultura*, 1908 — *Trubar in Trubarjeve slavnosti*, 1910 — *Umetnost in ljudstvo*, 1912 — *Anton Aškerc in njegova doba*, 1918 — *Očiščenje in pomlajenje* itn. Sarajevo smo že omenjali, z bratrancom Izidorjem sta obiskala tudi sorodnike v Šidu in v Sremski Mitrovici. Večkrat je bil pri prijatelju Lojzu Kraigherju pri Sveti Trojici (Gradišče); najdlje se je zadržal v letih 1910-1911, in to skoraj pol leta, nato pa se je prek Maribora in Celovca vrnil na Rožnik. V letu 1912 je prebival v Sežani, Bazovici, Trstu, obiskal Bled (tega je večkrat), Kranjsko Goro in se povzpел na Vršič. Bled in Blejsko jezero si je izbral za upovedeni kraj v noveli *Mira* (tudi *Vintgar*) in v kratkem romanu *Milan in Milena* (1913). Vojna vihra je pisatelja za več kot mesec dni oblekla v vojaško suknjo in ga poslala v Judenburg na Gornjem Štajerskem; zaradi telesne šibkosti so ga spustili domov.

Cankar je kar precej popotoval, vendar ne v večje daljave, in zagotovo je mogoče trditi, da so v njegovem pisanju na svoj način velikokrat opazni (večkrat tudi ne) kraji, ki jih je spoznaval in v njih prebival. Sicer pa je objektivna stvarnost v njegovi domišljiji in ob subjektivnem odnosu do sveta po pravilu dobila značilnosti, ki so izražale njegovo lastno doživljanje in razpoloženje. Skratka, kraji so dobili cankarjanske poteze in te razkrivajo njihovega ustvarjalca.

Literatura

F. Petrerè (1947). Rod in mladost Ivana Cankarja. Ljubljana: SKZ.

F. Dobrovoljc (1956). Življenje Ivana Cankarja. Ivan Cankar, slovenski pisatelj (1876-1918). Ljubljana: Mestni muzej, 2. izd. 1965.

F. Dobrovoljc (1972). Cankarjev album. Maribor: Obzorja.

G. Kocijan (1996). Kratka pripovedna proza v obdobju moderne (Razprave FF). Ljubljana: ZI Filozofske fakultete.

Cankarjeva kratka pripovedna proza (1997). (Klasje). Spremna besedila G. Kocijan. Ljubljana: DZS.

Ivan Cankar (1967-1976). Zbrano delo I-XXX. Opombe F. Bernik, J. Kos, D. Moravec, J. Munda, D. Voglar (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev).

Gregor Kocijan

UDK821.163.6.09 Cankar I.

SUMMARY

CANKAR'S SPACE TRIANGLE

Cankar's living and writing space is the Vrhnika — Ljubljana — Vienna triangle. In each of these places he spent parts of his life, and each of them left visible traces in his work. Vrhnika and its surroundings appear in his literature from early short stories to *Podobe iz sanj (Images from Dreams)* and especially in his novels *Na klancu (On the Hill)*, *Križ na gori (The Cross on the Mountain)*, *Martin Kačur*, and others. Ljubljana and Vienna are also settings for many of his short texts from *Vinjete (Vignettes)* to *Podobe iz sanj*, as well as his longer stories and novels;

Ljubljana in *Tujci (Strangers)*, *Kurent (The Kurent)*, *Nina*; Vienna in *Tujci*, *Hiša Marije Pomočnice (The House of Mary Our Helper)*. Cankar travelled quite a lot, but not over large distances. It can be said with certainty that places he lived in or visited are in a way present in his literature. But it should be born in mind that in his imagination, objective reality acquired properties reflecting his subjective experience and mood. In other words, places received Cankarean traits, and these in turn speak about their creator.